

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

СЕДРАК БАРХУДАРЯН–120
СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE RA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

SEDRAK BARKHUDARYAN–120
COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

ИЗДАТЕЛЬСТВО ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ НАН РА
ЕРЕВАН 2019

PUBLISHING INSTITUTE ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY NAS RA
YEREVAN 2019

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՍԵՂՐԱԿ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ – 120
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՂՎԱԾՆԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՀՀ ԳԱԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2019

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Ս 338

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիրներ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու Գագիկ Սարգսյան
պատմ. գիտ. թեկնածու Արսեն Հարությունյան

Ս 338 Սեդրակ Բարխուդարյան–120. Գիտական հոդվածների ժողովածու / Խմբագրությամբ՝
Գ. Գ. Սարգսյանի և Ա. Է. Հարությունյանի. – Եր.: ՀԱԻ հրատ, 2019, 160 էջ:

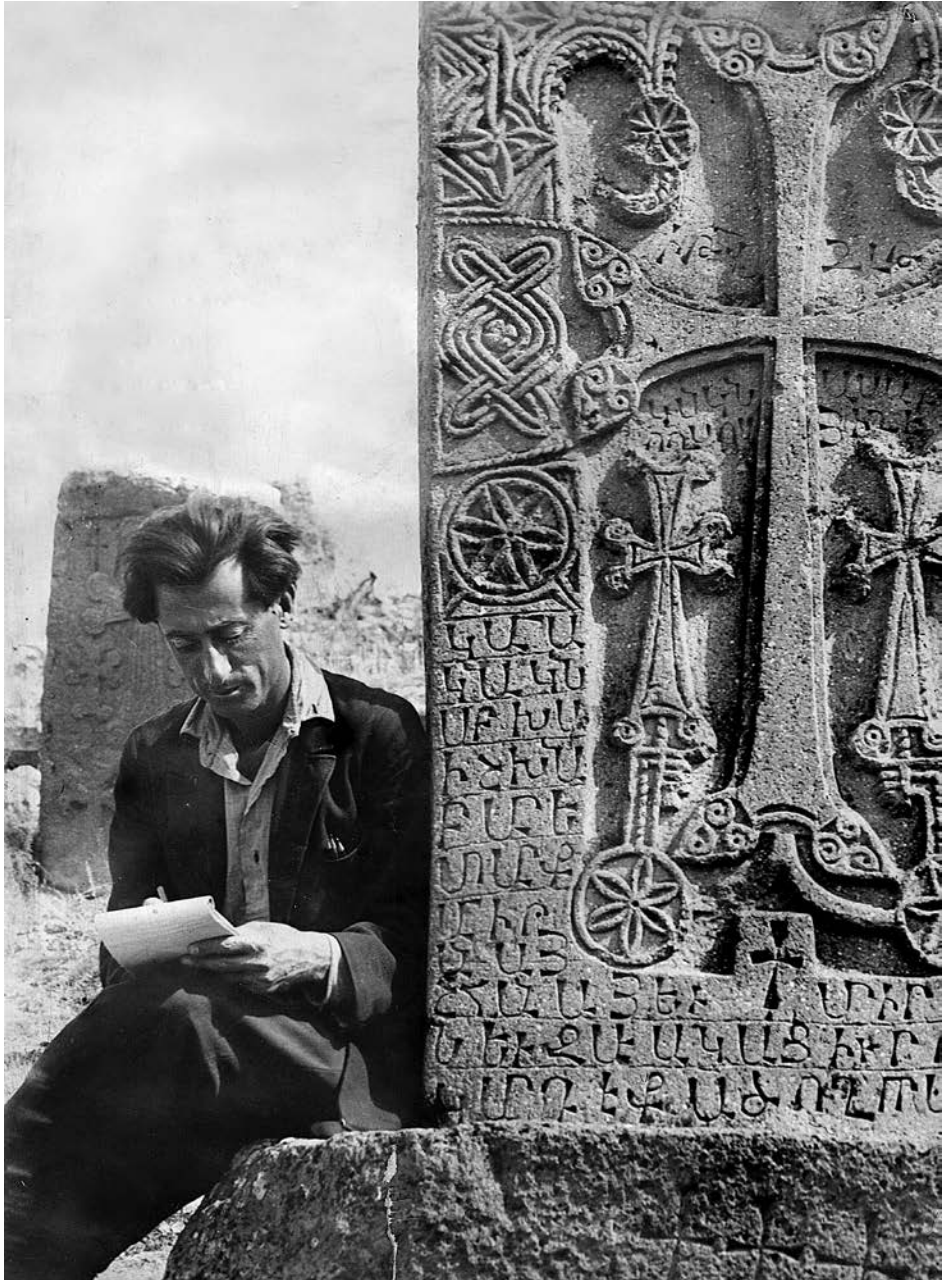
Ժողովածուն ընդգրկում է պատմաբան, վիճակագրաբան Սեդրակ Բարխուդարյանի
(1898–1970) ծննդյան 120-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերը (30 մայիսի,
2018 թ.), որոնք հիմնականում առնչվում են մեծանուն գիտնականի վիճակագրագիտա-
կան գործունեությանն ու վերջին տարիներին հայտնաբերված մի շարք հայերեն վի-
ճագրերին:

Նախատեսված է աղբյուրագետների, պատմաբանների, հնագետների, հայոց պատ-
մության հարցերով հետաքրքրվողների համար:

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-9178-8-7

© ՀԱԻ Հրատարակչություն, 2019

*Սերբակ Բարխուդարյանը Բշիանապանքի գերեզմանատան
(գ. Վարդենիկ) 1290 թ. խաչքարի վիմագիրն ընդօրինակելիս*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԱԳԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ Գիտությանն անմնացորդ նվիրումի վառ օրինակ (Մեղրակ Բարխուդարյանի ծննդյան 120-ամյակի առթիվ)	9
ՀԱՄԼԵՏ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Վաճառի Ս. Ստեփանոս վանքի հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները և նորահայտ արձանագրությունները	11
ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Անտիպ վիմագրեր Երևանի Կաթողիկե եկեղեցուց	31
ՍԱԹԵՆԻԿ ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ Նորահայտ արձանագրություններ Վերիշենից. Մեղրակ Բարխուդարյանի հետքերով	45
ԱՎԵՏԻՍ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Նորահայտ վիմագրեր Սոթքի տարածաշրջանից	56
ԱՐՄԵՆ ԲՈՒՐՈՒՅԱՆ Մեղրակ Բարխուդարյանը և վիշապաքարերի հետազոտությունը 1920–1930-ական թթ.	65
ՏՈՐԲ ԴԱԼԱԼՅԱՆ Շիրվանի տարածքի հայ թագավորության պատմության լուսաբանումը Մեղրակ Բարխուդարյանի աշխատանքներում	78
ԱԼԵԲՍԱՆ ՅԱԿՈԲԵԱՆ Կոզեռն-Կոնդի 591թ. ենթադրեալ բերդի հետքերով	92
ԱՇՈՏ ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ Գավառանու Միրանշենց տանուտերական տոհմը սաղմոսավանդանի հավելվամբ	109
ԴԻԱՆՆԱ ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ, ԿԱՐԵՆ ԱԶԱՏՅԱՆ Եղեգնաձորի նորահայտ հնձանը	114
ԽԱԶԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Անձնանունները վիմագրերում և ձեռագրերի հիշատակարաններում. նորահայտ անձնանուններ վիմագրերից	120
ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, ԱՍՏՂԻԿ ԲԱԲԱՋԱՆՅԱՆ Պղնձե արձանագիր առարկաներ Սարդարապատի հայոց ազգագրության թանգարանից	139
ԳՈՀԱՐ ՄԻՒԹԱՐՅԱՆ Հայերը գերմանացի ճանապարհորդ Սամուիլ Գմելինի ուղեգրությունում	152
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ	159

ՀԱՄԼԵՏ ՊԵՏՐՈՍՅԱԼ

ՎԱՃԱՌԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎԱՆՔԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԵՏԱՉՈՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՐՊՅՈՒՄՔԵՐԸ
ԵՎ ՆՈՐԱՐԱՅՑ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հիմնաբառեր՝ Արցախ, հնագիտություն, վաղբրիստություն, դամբարան, մնարոտ, գավիթ, խաչքար, փաստանաքար, արձանագրություն, քանդակ:

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արցախի հնագիտության խումբը (ղեկավար՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆ., ԵՊՀ մշակութաբանության ամբիոնի վարիչ Համլետ Պետրոսյան, հնագետ՝ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող Արմինե Գաբրիելյան, ճարտարապետ՝ նույն ինստիտուտի գիտաշխատող Լիլիթ Մինասյան, 12 բանվոր մերձակա Ծմակահող և Առաջածոր գյուղերից) 2017թ. հունիս-հուլիս ամիսներին հնագիտական պեղումներ է կատարել Վաճառի Ս. Ստեփանոս վանքում: Սույն հոդվածը ներկայացնում է պեղումների հիմնական արդյունքներն ու արձանագրությունները¹:

Վաճառի Ս. Ստեփանոս վանքը գտնվում է Խաչենագետի ձախ վտակ Վաճառի միջնահովտի ձախ բարձրադիր ափի լեռնաբազուկներից մեկի վրա (նկ. 1), Վաճառ գյուղաքաղաքի ավերակներից մոտ 500մ դեպի հարավ, ներկայիս Մարտակերտի շրջանի Ծմակահող գյուղից հարավ-արևելք:

Ներկա հնագիտական հետազոտության նպատակն էր պարզել Ս. Ստեփանոսի մատուռ-դամբարանի ծավալակառուցվածքային լուծումը, ճարտարապետական մանրամասներն ու գեղարվեստական հարդարումը, լուծել դրա կառուցման ժամանակի հետ կապված խնդիրները: Սակայն պեղումների արդյունքում բացվեցին նաև արևմուտքից մատուռին կից հարթակն ու գավիթը, դրանց կից ընդարձակ տապանաբակերը և որմնափակ խաչքարի մնացորդները:

Ա. Վաճառ գյուղաքաղաքը և Ս. Ստեփանոս վանքը

Վաճառ գյուղաքաղաքի, ինչպես նաև վանքի ու մյուս կառույցների մասին Համաժամանակյա մատենագրական տեղեկություններ չեն պահպանվել: Ս. Ստեփանոսի պաշտամունքն ու նրա հետ կապված եկեղեցական կառույցների, նրա անունով դամբարանի, ապա և վանքի ձևավորումն ու պատմության առանձին դրվագ-

1 Պեղումներն սկսվել են հունիսի 25-ին և ավարտվել հուլիսի 17-ին: Պեղվել է մոտ 700 քառ.մ, միջին խորությունը՝ 1,5մ: Աշխատանքները ֆինանսավորել է բարերար Սուրեն Գրիգորյանը, կազմակերպել է ԱՀ Էկոնոմիկայի նախարարության պատմական միջավայրի պահպանության վարչությունը: Արցախի հնագիտական խումբը շտրիակալություն է հայտնում բարերարին և կազմակերպիչներին: Չավագրություններն ու գրչանկարները՝ Լիլիթ Մինասյանի:

ները հնարավոր է վերականգնել միայն արձանագրական, ճարտարապետական և հնագիտական տվյալների քննությունը:

Արցախում Վաճառ անունով երկու բնակավայր է հայտնի: Մեկը Քարավաճառն է, որի գրավոր առաջին հիշատակությունը գտնում ենք 1402թ. մի հիշատակարանում²: «Քարավաճառ» բառացիորեն նշանակում է հրվանդանի (ժայռի) վրայի Վաճառ, ինչը լիովին համապատասխանում է այդ բնակավայրի տեղագրությունը (այժմ՝ Արցախի Հանրապետության Նոր Շահումյանի շրջանի Քարավաճառ շրջկենտրոնը): Երկրորդը մեր Վաճառն է, որի առևտրական բնույթը անուսից զատ հավաստում են նրա ավերակների նկարագրությունը, որ տվել է Մակար Բարխուդարյանցը 19-րդ դ. վերջերին («Վաճառ աւերակ գիւղաքաղաք. գիւղիս (Ծմակահողի- Հ. Պ.) արևելեան հանդէպ, Վաճառ առուի ձախ ափի լանջի վերայ երևում են ընդարձակ աւերակի հետքեր, տնատեղեր, խանութների և այլ շինութեանց քարուկիր մնացորդներ: Այս է Ջալալեան իշխանների գիւղաքաղաքն, որպէս ցոյց է տալիս և անունն և աւերակն»³), այնպես էլ այս բնակավայրի հետսագույն թուրքերեն «Բագարքենդ» անվանումը (հմտ. օրինակ՝ Եսայի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսի օրագրի հետևյալ տողերը. «Վաճառն՝ այսինքն՝ Բագար-քեանտուկ[ա]մ Ծմակահողու փոքր եկեղեցւոյ գիրն է»⁴): Կարծում ենք, հենց այս Վաճառին է վերաբերում Կեչառիսի վանքում Հասան-Ջալալի և նրա կնոջ՝ Մամբանի թողած նվիրատվական արձանագրության հետևյալ հատվածը. «...տվաք ի Հարավոյ Վաճառէն յամէն ամի :Ռ: դուկատ»⁵: Այս ենթադրությունն ավելի է հիմնավոր դառնում, եթե հաշվի ենք առնում, որ Ս. Ստեփանոս վանքը տեղացիները որպես կանոն կոչում են «Հըրավա եղցի»: Կոչիկ անապատի 13-րդ դ. մի արձանագրություն սկսվում է այսպես. «Ես՝ Վասակ, գնեցի հող ի Վաճառատեղս...»: Ինչպես Ս. Բարխուդարյանն է գրում, այստեղ ամենայն հավանականությամբ նկատի է առնված Վաճառը⁶: Եթե այս գիտությունները հիմնավոր են, ապա կարելի է հավանական համարել, որ իրոք Վաճառը 12–13-րդ դդ. Հասան-Ջալալյանների առևտրաարհեստավորական կենտրոնն էր, և նրա սրբությունների հանդեպ էլ իշխանական տան ներկայացուցիչների վերաբերմունքը առանձնահատուկ է եղել: Համաձայն պեղումների ժամանակ հայտնաբերված 1274թ. մի նվիրատվական արձանագրության՝ վանքը նաև եպիսկոպոս է ունեցել (տե՛ս էջ. Նորահայտ արձանագրությունները, արձ. Ա.), այսինքն, հավանական է, որ այն եղել է թեմական կենտրոն: Թերևս

2 «...և յարիեայիսկոսութեան այսմ նահանգիս տէր Զաքարիայի Դադի Վանուց վերատեսչի, ի հոջակատր երկիրս Ծար, ի գւղս Քարավաճառ ...» (Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Կ.Ս, Երևան, 1955, էջ 24):

3 Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 184:

4 ՄՄ ձեռ. Հ^Գ 7821, թ. 20բ: Հավելնք, որ ուշ միջնադարից մինչև անցած դարի կեսերը նույն դերակատարությունն ուներ Ծմակահողի հարևանությամբ գտնվող Առաջածոր գյուղի՝ դեպի լեռնային արտավայրեր տանող ճանապարհին գտնվող արիեստավորաառևտրական թաղամասը, որ ժողովուրդը կոչում էր «դուքըննե» (այսինքն՝ խանութներ):

5 Հետևում եմ վիմագրագետ Գագիկ Սարգսյանի ընթերցմանը, որին ծանոթանալու համար իմ երախտագիտությունն եմ հայտնում:

6 ԴՀՎ, պրակ V, Արցախ, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 30, արձ. 61, էջ 78:

այս հանգամանքներն էլ դեր են խաղացել, որ ուշադրություն դարձվի վաղը-րիստոնեական դամբարանին, այստեղ «Հայտնվեն» համաքրիստոնեական սրբի մասունքները, կառուցվի նոր եկեղեցի (մինչև Գանձասարի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ տաճարի հիմնարկեքը), և վերակառուցվի վաղքրիստոնեական դամբարանը:

Ս. Ստեփանոսը վանքային համալիր է՝ բաղկացած Ս. Ստեփանոս միանավ բազիլիկ եկեղեցուց և, ինչպես պարզեցին պեղումները, նրան հարավից կից Ս. Ստեփանոսի կրկնահարկ դամբարան-մատուռից, մատուռին արևմուտքից կից գավթից և դրանց շուրջը գտնվող տապանաբակերից (նկ. 2, 3): Պահպանվել են նաև հյուսիսից եկեղեցուն կից դարպասի ու պեղումներով վավերացված որմնափակ խաչքարի մնացորդները (նկ. 4): Ողջ համալիրը ներառված է աշտարակներով ամրացված պարսպապատերի մեջ: Պարսպապատից ներս՝ հիմնական համալիրից դեպի հարավ և հյուսիս, պահպանվել են այլ կառույցների, պարիսպներից դուրս՝ հարավից հյուսիս ձգվող ընդարձակ գերեզմանոցների հետքեր:

Վաճառի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու մասին առաջին մատենագրական հիշատակությունը գտնում ենք Աղվանից կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի (գահակալել է 1701–1728թթ.) օրագրում, ուր կաթողիկոսն ընդօրինակել է եկեղեցու և մատուռի շինարարական արձանագրությունները (հատվածաբար և մոտավոր)⁷: Այդ արձանագրություններից պարզ է դառնում, որ եկեղեցին 1229թ. կառուցել է Խաչենի իշխան Հասան-Ջալալը՝ այստեղ Ս. Ստեփանոսի մասունքների «Հայտնվելու» կապակցությամբ, իսկ դամբարանի վրայի մատուռը՝ նրա կին Մամբանը՝ 1251թ.⁸:

Վանքի և նրա կառույցների առաջին համառոտ նկարագրությունը գտնում ենք Մակար եպս. Բարխուտարյանցի հայտնի «Արցախ» աշխատությունում. «Ոչինչ պակաս ընդարձակ ծալալ ունի և Վաճառ գիւղաքաղաքիս հանգստարանն, որի մէջ սրբատաշ չեչ քարով կառուցեալ է մի եկեղեցի, որի երկարութիւնն է 9 մետր 8 սանթիմ, լայնութիւնն 6 մետր 15 սանթիմ: Հիւսիսային խորհրդարանի ետև կայ մի գաղտնի մուտք, որի ետև և մի անյայտ պահարան: Տաճարիս հարաւային կողմում, գրեթէ պատկից շինուած է մի երկյարկանի փոքր մատուռ նոյնպէս սրբատաշ քարով: Գետնայարկի մէջ կայ մի գերեզմանի նման շէնք, որ ուխտատեղի է: Վերնայարկ մատուռն ունի սեղան և լուսամուտ և դուռն արևմտեան կողմից: Փլած է մատրանս հարաւ արևելահայեաց կողմն»⁹: Նա ընդօրինակել է հուշարձանախմբի արձանագրությունների հիմնական մասը, տվել համառոտ բացատրություններ¹⁰: Խաչենից ծագող Խաղբակյան (հետագայում ավելի հայտնի որպես Պոռչյան) իշխանական տան ծագման խնդիրները և, ի մասնավորի, այս տոհմի Ջաջուռ անունով երկու իշխանների ինքնության հարցերը քննելիս ակա-

7 ՄՄ ձեռ. Հ^Գ 7821, թ. 19բ, 20ա:

8 Այս արձանագրություններն ավելի քան մեկ հարյուրամյակ անց առանց փոփոխության կաթողիկոսի օրագրից արտագրել և իր հայտնի գրքում է գետնելել Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցը, տես Յ. Շահխաթունեանց, Ստորագրություն Կաթողիկե Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, Ս. Էջմիածին, 1842, հ. 2, էջ 377:

9 Մակար եպս. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 184–185:

10 Նույն տեղում:

նավոր հայագետ Գարեգին Հովսեփյանը հատուկ ուշադրություն է դարձրել խաղաղականների հոգևոր կենտրոնի և գերեզմանատան՝ Հավապտուկ վանքի դիմաց, Խաչենագետի հակառակ ափին գտնվող Ս.Ստեփանոս եկեղեցու մի արձանագրության քննությունը, ուր հիշատակվում է այս տոհմի նշանավոր ներկայացուցիչ քաջ զորական Ջաջուռը, որի Գրիգոր որդին նվիրատվություն է արել վանքին: Նա հնավայրում եղել է 1897թ. և ընդօրինակել հուշարձանի մի քանի արձանագրություններ ևս¹¹: Վաճառի արձանագրություններն, ըստ որոշ տեղեկությունների, 1909թ. հավաքել է նաև ականավոր հայագետ Հովսեփ Օրբելին¹²: Սակայն այդ մասին ավելի հստակ տեղեկություններ մեզ չհաջողվեց գտնել:

Հուշարձանի արձանագրությունների ավելի ամբողջական ընդօրինակումները՝ մեկնաբանություններով հանդերձ, անցած դարի 60-ական թթ. իրականացրել է հայտնի վիճագրագետ Ս.Բարխուդարյանը¹³: Ընդ որում, կարևոր է նշել, որ մատուռ-դամբարանի արևմտյան ճակատն արձանագրություններով հանդերձ դեռ կանգուն էր: Վաճառի և Ս.Ստեփանոս վանքի մասին համառոտ տեղեկություններ կան (հիմնականում նախկին հրատարակություններից քաղված) Շահեն Մկրտչյանի՝ Արցախի հուշարձաններին նվիրված գրքում¹⁴: Հիշատակենք նաև Վաճառին նվիրված գրքույկը, որի հեղինակ Վահրամ Գևորգյանը նկարագրել կամ թվարկել է հին բնակատեղիի հնությունները, այդ թվում և Ս.Ստեփանոս վանքը, հիշարժան վայրերը, ներկայացրել նորահայտ որոշ արձանագրություններ ու խաչքարեր¹⁵:

Ս.Ստեփանոսի դամբարան-մատուռը թեև հիշատակվում է այս նկարագրություններում, սակայն նրա դամբարանային հատվածի կոնկրետ նկարագրությունը և քննությունը բացակայում են:

Բ. Հետազոտության գաղափարը. Տիգրանակերտ, Ամարաս

2014թ. Արցախի Տիգրանակերտի վաղբրիստոնեական հրապարակի փոքր եկեղեցու խորանի տակ արևելյան մուտքով դամբարանի հայտնաբերումը հիմք դարձավ Ամարասի Ս. Գրիգորիսի մատուռի արևելյան հատվածի հնագիտական հետազոտության համար: Այս ուսումնասիրության արդյունքում փաստագրվեց, որ Գրիգորիսի մատուռը հարավարևմտյան և հյուսիսարևմտյան մուտքերից զատ ունեցել է նաև արևելյան մուտք¹⁶: Վաղբրիստոնեական դամբարանային ճարտարապետության մեջ այս արտասովոր դրսևորման պատմամշակութային համատեքստը վերականգնելու համար անհրաժեշտ համարվեց պեղումներ կատարել

11 Գ. Հովսեփյան, Խաղաղական կամ Պոռչյանք Հայոց պատմության մեջ, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1928, էջ 33:

12 Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունները X–XV դարերում, Երևան, 1975, էջ 21:

13 ԴՀՎ, պրակ V, էջ 78–83:

14 Շ. Մկրտչյան, Լեոնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985, էջ 31–32:

15 Վ. Գևորգյան, Վաճառ, Երևան, 2004:

16 Այս հետազոտությունների մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Պետրոսյան, Արցախի Տիգրանակերտն ու Վաչագան Բարեպաշտի կրոնական բարեփոխումները, ԱՊՀ գիտական ընթերցումներ, Ստեփանակերտ, 2016, Հ^ա 1, էջ 96–103:

նաև Վաճառի Ս. Ստեփանոսի դամբարանում, որը նախնական տվյալներով նույնպես ունեցել է արևելյան մուտք (նկ. 5):

Պեղումների նպատակն էր հստակեցնել Ս. Ստեփանոսի դամբարանի և նրա վրա կառուցված մատուռի ծավալատարածական լուծումը, պարզել ճարտարապետական մանրամասներն ու գեղարվեստական հարդարումը, լուծել դրանց կառուցման ժամանակի հետ կապված խնդիրները:

Գ. Ս. Ստեփանոսի մատուռ-դամբարանի հնագիտական հետազոտությունը

Դամբարանը. Պեղումներն սկսվեցին Ս. Ստեփանոսի դամբարանից: Չեչոտ կրաքարի սրբատաշ սալերով և քարուկիր միջուկով կերտված դամբարանից մինչև պեղումները երևում էր միայն արևելյան պատի փլվածքի հետևանքով առաջացած «մուտքը» (ինչը մինչև պեղումներն ընդունել ենք որպես արևելյան մուտք), որտեղով կարելի էր մտնել դամբարան: Պեղումների սկզբին մաքրվել է դամբարանի դիմացի հրապարակը, որտեղ A4 քառակուսում 0,70մ խորությունում հայտնաբերվել են հասարակ խեցեղենի մի քանի բեկոր և դուրբի վրա պատրաստված նավակաձև ձիթածրագի կեսը: Միաժամանակ A3–B3 քառակուսիներում մաքրվել է շինությունից հարավային պատին կից տարածքը, ուր բացվել են դամբարանի չեչոտ կրաքարի սրբատաշ սալերով շարված հարավային երկաստիճան գետնախարիսխը և պատի ներքնամասը: B3 քառակուսում 1,50մ խորությունում հայտնաբերվել է կաթնագույն կրաքարից պատրաստված լուսամուտի խաչաքանդակ պարակալ (նկ. 6): Նույն քարից և նման ոճային կատարմամբ դռան բարավորի կիսակամարաձև, խաչային հորինվածքով քարի երկու սալեր (նկ. 7) գտնվեցին դամբարանի մուտքի դիմացից՝ A4 քառակուսում՝ համապատասխանաբար 1,70մ և 1,90մ խորությունից: Ամբողջացած բարավորի երկարությունը 60 սմ է: Ամենայն հավանականությամբ բարավորը պսակել է վերակառուցված դամբարանի արևելյան մուտքը, իսկ լուսամուտի պարակալը՝ մատուռի արևելյան կամ հարավային լուսամուտներից մեկը:

A3–B3 քառակուսում մաքրվել է վաղքրիստոնեական դամբարանի հարավային պատին կից տարածքը, որտեղից հայտնաբերվել են մի քանի խաչքարեր, պատի խոշոր, սրբատաշ սալեր, տրամատավորված քիվի բեկորներ, որոնցից մեկի կողին արձանագրություն կա (տե՛ս Է. Նորահայտ արձանագրությունները, արձ. Գ.), ինչպես նաև՝ 2 մ խորությունում՝ երեք հարթ տապանաքարերից բաղկացած հարավարևելյան տապանաքակը (նկ. 8): Զուգահեռ կտրվել են դամբարանի վրա վեր խոյացած փոշնու արմատները, որոնք դժվարացնում էին աշխատանքները: A3 քառակուսում, 1,60 մ խորությունում հայտնաբերվեց երկաթե ամբողջական ճարմանդ: Խեցեղեն գտածոները խիստ սակավ են հանդիպում և հիմնականում վերաբերում են 12–13-րդ դդ.:

Դամբարանի մուտքի դիմաց, 1,80 մ խորությունում հայտնաբերվեց մետաղյա (արծաթ կամ բրոնզ) ողկուզաձև սնամեջ կախիկ: Հավանական է, որ այն դամբարան մտնելիս կորցրել է որևէ ուխտավոր:

Պեղումներն ամբողջովին բացահայտեցին դամբարանի ծավալատարածական առկա լուծումը, հիմք տվեցին հստակեցնել վաղքրիստոնեական կառույցի նախ-

նական լուծումը և պարզել հետագա հավելումները: Ըստ այդ տվյալների՝ դամբարանը արտաքուստ համարյա քառակուսի կառույց է (3,90×4,10 մ, նկ. 9), որի հյուսիսային մասում գտնվում է կիսազլանաձև թաղով նեղ սրահը՝ արևմուտքում կրկնակի պատով ստեղծված «պահարանով», որում, ամենայն հավանականությամբ, պահվել է սրբի մասունքատուփը: Դամբարանն ունի խիստ նեղ ու ցածր արևելյան մուտք, ինչը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ այն օգտագործվել է միայն եզակի դեպքերում, երբ մասունքները տարվել են եկեղեցի կամ մատուռ՝ այնտեղ ընթացող ծիսակատարության ժամանակ օգտագործելու նպատակով: Ինչպես դեռ Մակար եպիսկոպոսն էր նկատել, Ս. Ստեփանոս եկեղեցու «հիւսիսային խորհրդարանի ետև կայ մի գաղտնի մուտք, որի ետև և մի անյայտ պահարան»¹⁷: Կարծում ենք, որ հյուսիսային ավանդատան մեջ հատուկ ստեղծված այս պահարանը կարող էր օգտագործվել սրբի մասնատուփը պահելու համար (գուցե մինչև դամբարանի վերակառուցումը կամ էլ սրբին նվիրված ծիսակատարությունների օրերին): Դամբարանի հարավային պատի խիստ մեծ լայնությունը (մոտ 1,90 մ) պայմանավորված է երկրորդ հարկի մատուռի համար անհրաժեշտ ծավալ ապահովելու հանգամանքով: Ակնհայտ է, որ վաղբրիստոնեական դամբարանը վերանորոգելիս արդեն «ծրագրավորված» էր նաև երկրորդ հարկի մատուռի կառուցումը: Պեղումները պարզեցին, որ երկհարկ դամբարան-մատուռն արտաքինապես ամբողջությամբ վերակառուցվել է 13-րդ դ. կեսերին, ինչի մասին վկայում է և Մամբան իշխանուհու շինարարական արձանագրությունը: Թերևս վաղմիջնադարյան կամ նախնական կառույցին են պատկանում դամբարանի ներսույթը և մուտքը, պեղումների ժամանակ հայտնաբերված խաչկալն ու թևավոր խաչի բեկորները:

Մատուռը (նկ. 10, 11). Այն քառակուսի հատակագծով (3,90×4,09 մ) երկաթ-սիդ բազիլիկ կառույց է: Մուտքն արևմտյան կողմից է:

Պեղումները պարզեցին, որ մատուռից պահպանվել են կրաշաղախ հատակը, հարավային պատի և հարավային աբսիդի պատերի երկու շարքերը, արևելյան զույգ խորանների առաջին շարքի քարերը: Ողջ կառույցն իրականացված է չեչոտ կրաքարի սրբատաշ կվադրերով: Հայտնաբերվել են լուսամուտների քանդակազարդ պարակալը, արևմտյան մուտքի եզրաքարերը՝ դեկորատիվ սյունաշարի տրամատավորումով:

Մինչև 20-րդ դ. 60-ական թթ. մատուռը հիմնականում կանգուն է եղել, պատերին եղել են մի շարք արձանագրություններ, այդ թվում և շինարարական, ըստ որի՝ մատուռ-դամբարանը կառուցել է Խաչենի իշխան Հասան-Ջալալի կին Մամբանը՝ 1251թ.¹⁸: Երկու խորաններն, ամենայն հավանականությամբ, նվիրված են եղել Ջալալին և Մամբանին:

Մատուռի հարավային խորանի հատակի վրա գտնվեցին կարմրավուն որմնանկարի հետքերով պատի սալերի բեկորներ¹⁹:

17 Մակար եպս. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 184:

18 ԴՀՎ, պրակ V, էջ 80:

19 Բուսաներկրաչափական մոտիվներով և արձանագրության հետքերով որմնանկարներ են պահպանվել նաև Ս. Ստեփանոս եկեղեցու բեմատեղքին (տե՛ս Է. Նորահայր արձանագրությունները, արձ. Ը) և մուտքի բարավորի վրա:

Դ. Գավթի հայտնաբերումն ու հետազոտությունը

Մատուռի նախամուտքը (1,30×2,30 մ) սալահատակված և սվաղված է: Եկեղեցու հարավային մուտքի դիմաց, A2 քառակուսում, 30 սմ խորուժյունում բացվեց գավթի հատակը, որը ներառում է և մուտքի սալահատակը (նկ. 12):

Սակայն ամենաուշագրավը գավթի որմնախարիսխների, խոյակների և պատկից սյուների հայտնաբերումն էր (նկ. 13): Այն արևմտյան մուտքով, հատակազծում գրեթե քառակուսի (6,80×6,40 մ) շինություն է՝ կառուցված կարմրադարչնազուլն կարծր՝ հղկված կամ սրբատաշ քարերով: Որմնախարիսխներից մեկն իր տեղում է՝ կից մատուռի արևմտյան պատին՝ տեղադրված գավթի արևելյան պատի համարյա միջնակետում (նկ. 13/4): Հավանական է, որ իր տեղում է և հարավային պատի միջնամասին կից խարիսխը (նկ. 13/5): Թերևս հնարավոր է վավերացնել արևմտյան պատին կից խարսխահիմքի մի հատվածը (նկ. 13/6): Ս. Ստեփանոս եկեղեցու հարավային պատին պահպանվել են գավթի հյուսիսային պատերի հպման հետքերը՝ մեծ արևմտյան և ավելի փոքր արևելյան կամարների տեսքով: Նկատի ունենանք նաև, որ առկա տապանաքարերը բացառում են սրահում առանձին կանգնած սյուների գոյությունը: Այս տվյալները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ գավթի շինությունը պատկանում է ծածկը պատերի վրա հենվող խաչվող կամարներով տիպին²⁰: Գավթի ներսում, հարավային պատի մոտ, գտնվեց նույն կարմրավուն խոշոր քարից ելնդավոր կամարաքանդակով ելուստավոր մի սալ (գուցե և խաչքարի ստորին մաս), որի վրա՝ կամարի ներքո, փորագրված է ՉԼԳ (1284) թվականը: Չի բացառվում, որ այն ագուցված է եղել գավթի արևմտյան ճակատին և ցուցում է շինության կառուցման թվականը:

B2 քառակուսի 0,70–0,90 մ խորուժյունից հայտնաբերվել են քանդակազարդ խաչքարերի բեկորներ, վաղքրիստոնեական թևավոր խաչի մի քանի բեկոր՝ կարմիր ներկի հետքերով (նկ. 14), տանիքի ճակտոնի քանդակազարդ եզրաքար (նկ. 15): Ծածկի սալեր են հայտնաբերվել պեղումների այլ հատվածներից ևս, որոնք վկայում են, որ մատուռի և գավթի տանիքները եղել են սալապատ: Գավթում բացվել են չորս տապանաքարեր, որոնցից երկուսը պարզ, ուղղանկյուն են, մյուս երկուսը կրկնակի ռելիեֆային շրջանակներով, մեկն ունի արձանազրույթուն (տե՛ս է. Նորահայտ արձանազրույթունները, արձ. Ե.): B1 քառակուսում, անմիջապես գավթի արևմտյան պատին կից՝ 0,90 մ խորուժյունում, հայտնաբերվեց ձեռածեփ, չորս քթիկանի, բռնակավոր ամբողջական փոքր ձիթածրագ:

Ինչպես գավթի ներսում, այնպես էլ կից տարածքում հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ աղյուսներ: B1–B2 քառակուսի 1,70 մ խորուժյունից աղյուսի բեկորներ, ամբողջական ուղղանկյուն՝ 23×11 սմ և քառակուսի աղյուսներ՝ 22×22 սմ, 23×23 սմ, բարձր. 4–5 սմ, B2–B3 քառակուսիներում գավթի հարթակի հարավային պատին իրար վրա հենած և ոչ կանոնիկ՝ հյուսիս–հարավ ուղղված թյամբ դրված մի քանի ամբողջական խաչքարեր բացվեցին (նկ. 16): Այս հատվածում տարբեր խորուժյուններից մի քանի տասնյակ ինչպես պարզ, հասարակ, այնպես էլ նրբահյուս, քանդակազարդ խաչքարերի բեկորներ են հայտնաբերվել:

20 Հմմտ. С. Х. Мнацаканян, Архитектура армянских притворов, Ереван, 1952, с. 15, рис. 4/4.

2,90 մ խորության վրա գտնվեցին խաչակալի ողկուզակիր և որմնասյուններով հարդարված բեկորներ (նկ.17): Հավանական է, որ խաչակալն ու թևավոր խաչը պատկանել են Ս.Ստեփանոսի դամբարանի նախնական համալիրին, ապա վերօգտագործվել գավթի տանիքում՝ որպես երդիկն ամբողջացնող ռոտոնդա:

Նշված քառակուսիներում մաքրվեց պեղումներով բացված հորիզոնական դիրքով ընկած խոշոր սալի շրջակայքը և մակերեսը: Պարզվեց, որ այն խաչքար է՝ պարզունակ խաչաքանդակով: Անմիջապես նրանից ցած սրբատաշ և կոպտատաշ քարերով հիմք է ստեղծվել խաչքարի համար:

Ե. Տապանաբակերը

Պեղումները պարզել են, որ համալիրի բոլոր կառույցներին կից ստեղծված են եղել հատուկ հարթակներ, որոնք օգտագործվել են որպես տապանաբակեր: Գավթի թաղումներից զատ, ընդարձակ տապանաբակեր են պեղվել-բացվել Ս.Ստեփանոս եկեղեցուն արևմուտքից և արևելքից կից բակերում, մատուռ-դամբարանի հարավային բակում, գավթին հարավից և արևմուտքից կից բակերում (նկ.2):

2. Որմնափակ խաչքարը

Ս.Ստեփանոս եկեղեցուց հյուսիս-արևմուտք պեղվել են որմնափակ խաչքարով պսակվող գերեզմանային կառույցի մնացորդները (նկ.18): Խոշոր հարթ տապանաքարերից զատ բացվել են մի քանի ամբողջական և բեկորային խաչքարեր, որմնափակի պատվանդանի, տրամատավորվող եզրագոտիների սրբատաշ բեկորները:

Ե. Նորահայտ արձանագրությունները

Պեղումները երևան են բերել նաև մոտ երեք տասնյակ խաչքարեր ու բեկորներ, հիմնականում 13-րդ դ., մեկ տասնյակ նոր արձանագրություններ և արձանագրությունների հատվածներ: Դրանց մի մասը եկեղեցական կառույցների պատերի սալեր են՝ նվիրատվական բնույթի արձանագրություններով, տապանագրեր և խաչքարային արձանագրություններ: Արդեն ընթերցված և առավել կարևոր արձանագրությունները հետևյալներն են²¹:

Ա. Մատուռի սալաքարերից, 6 տող, կանոնավոր երկաթագրով (նկ.19).

«ԹՎ.:ՉԻԳ. (1274թ.). ես Ներսէ/ս գնեցի զեգատեղե/րս եւ տվի Ս[ուր]բ Ստեփանո/ս: Իպիսկապոսս եւ միա/բանքս տվին Ծա[ռզ]ա/րդարին :Բ: Ժամ»:

Բ. Մատուռի սալաքարերից, 5 տող, կանոնավոր երկաթագրով (նկ.20).

«Զ[ա]հելին որդի ետ/անտառն ի ս[ուր]բ Նահ[ատակ]/: Ժամ գրեցաք Ս[ուր]բ Յա/կոբին: Ով խափանէ՝ դատի,/կատարիչքն՝ աւրհնէ»:

21 Արձանագրությունների վերծանությունները ներկայացրել ենք ըստ ԴՀՎ մատենաշարի սկզբունքների՝ բացառությամբ վերծանության պայմանական նշանների փոփոխության և բնագրի՝ փոքրատառերով շարադրման՝ մեծատառերը կիրառելով միայն ժամանակակից հայերենում ընդունված կանոնների համաձայն: Վերծանությունը մեծատառերով ներկայացնելու սկզբունքը, որ կիրառվում է ԴՀՎ-ում, ոչ միայն դժվարընթեռնելի է դարձնում բնագիրը, այլև հնարավորություն չի տալիս առանց լրացուցիչ փնտրտուքի տարբերակել հատուկ և հասարակ անունները:

Գ. Մատուռի քիվի կողին, երկու տող անկանոն շղագրով (նկ. 21).

«գՍ[ուր]բ խաչին.../Ա: Շուշիկա...»:

Դ. Մատուռի սալաքարերից, արձանագրությունը 6 տող, անկանոն, բոլորգիր, ցրված տողերով, խաչի պոչուկի երկու կողմերում (նկ. 22).

«Խաչ[ս/] մեղացս/։ Որք կա/րդեք/՝ յա[ղաւ]թս յիշէք։ ԹՎ.։ՉԺԳ։ (1264)»:

Ե. Տապանաքար, գավթում, հարթ, ընդգծված զույգ եզրակոսներով, արձանագրությունը երեք տող, անկանոն երկաթագրով (նկ. 23).

«Այս է հանգ/իստ Քիմիայ տ/իկնոջն»:

Զ. Տապանաքար, մատուռի հարավային բակում, հարթ, արձանագրությունը երկու տող, կանոնավոր երկաթագրով (նկ. 24).

«Այս է հանգ/իստ Սերոբ ք[ա]հ[անային]»:

Է. Տապանաքար, մատուռի հարավային բակում, հարթ, ընդգծված զույգ եզրակոսներով, արձանագրությունը՝ յոթ տող, սալի վերնամասում, երկաթագիր և բոլորգիր անկանոն, տարաչափ տառերով (նկ. 25).

«Ով աստր զայ եւ ա/ղաւթե զայս կարի/եւ զիս յիշէ ի .../էր ի :ԺԶ:ին ի Ք[րիստոս]ս/փոխեցայ. զՄա/մաք տիկինս/յիշեցէք»:

Ը. Բեմառէջքի որմնանկարի վերնամասում, կանոնավոր երկաթագիր, սև ներկով, մեկ տող: Արձանագրության սկզբնամասում հնարավոր է տարբերակել «Մամաք», իսկ վերջնամասում՝ «զիս Ա[ստուա]ծ» (նկ. 26) կապակցությունները:

Մնացած արձանագրությունները, որոնք խիստ հատվածային են կամ վատ պահպանված՝ վերծանման ընթացքում են:

Եզրակացութիւններ

Ամփոփելով համալիրի պեղումների արդյունքները՝ կարող ենք ուրվագծել հետևյալ կառուցողական-ժամանակագրական ընթացքը:

ա. Սկզբնապես տեղում եղել է վաղբրիստոնեական դամբարան, որն ունեցել է արևելյան մուտք: Տեղում պահպանվել են դամբարանսրահը, մուտքը: Ամենայն հավանականությամբ, սկզբնապես դամբարանին կամ նրան կից կոթողի են պատկանել պեղումներով հայտնաբերված խաչակալն ու թևավոր խաչը:

բ. 13-րդ դ. սկզբներին, երբ Խաչենի հզորացող իշխանական տունը նոր՝ համաբրիստոնեական հովանավոր սրբեր էր փնտրում, «հայտնաբերվել» են Ս.Ստեփանոսի մասունքներն ու այն ամփոփող կառույցը:

գ. Տեղում 1229թ. կառուցվել է նոր եկեղեցի:

դ. 1251թ. դամբարանի սրահը հավելվել է նոր ծավալով, և վրան մատուռ է կառուցվել: Հին դամբարանից մնացել են սրահը, արևելյան մուտքը, խաչակալն ու թևավոր խաչը:

ե. 1284թ. մատուռին կցվել է գավիթը:

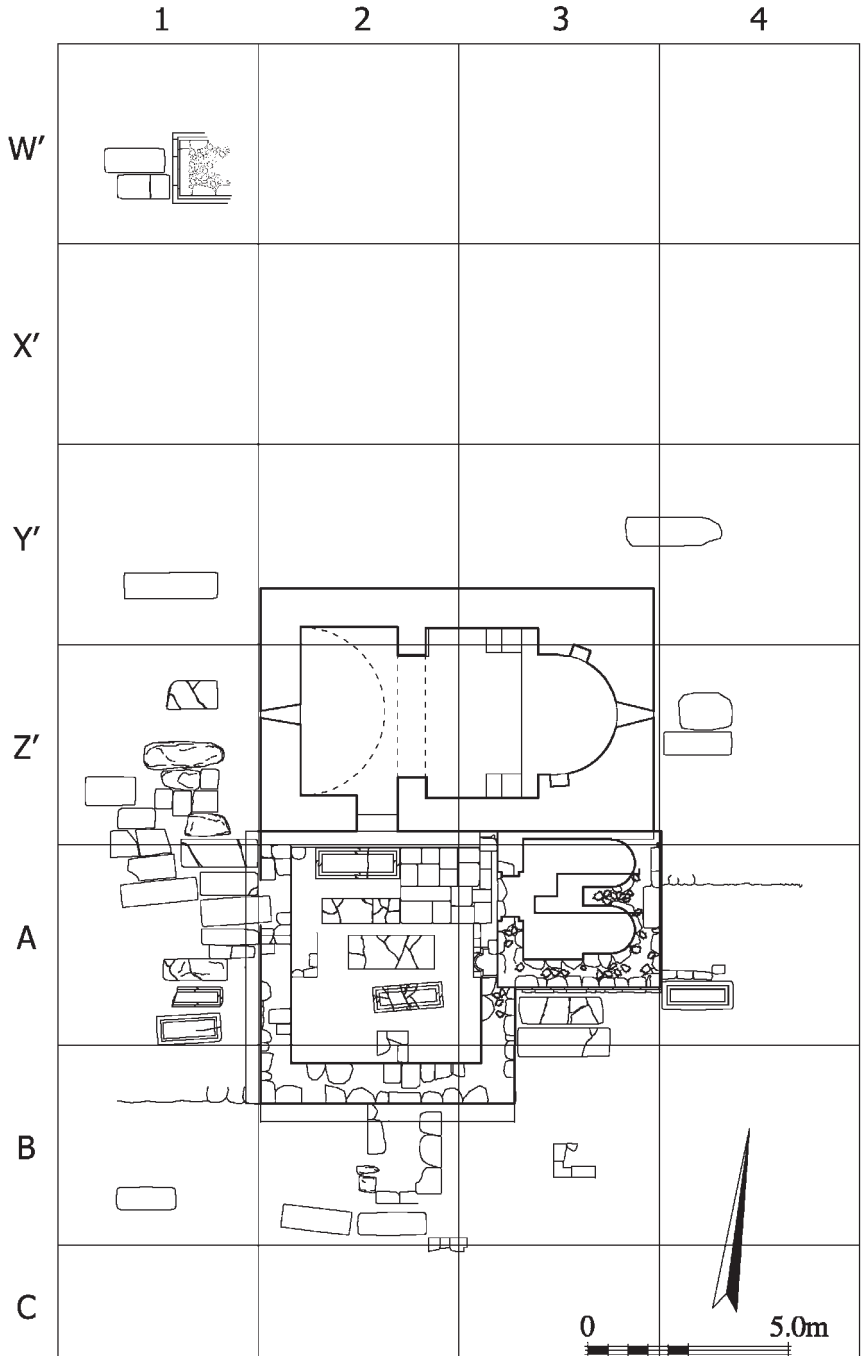
Հասան-Ջալալյան իշխանական տան կողմից համաբրիստոնեական (և ոչ տեղական-ավանդական) սրբերին նվիրված տաճարների կառուցումը (Գանձասարի Ս.Հովհաննես Մկրտիչ, Վաճառի Ս.Ստեփանոս) ուներ այն ընդհանուր միտումը,

որ դիտվում է 12-րդ դ. վերջերից սկսած, երբ Զաքարյան իշխանապետության ազատագրական պայքարը նոր բարձրացող հայ իշխանական տներին ուղղորդում է դեպի ընդհանուր քրիստոնեական աշխարհի ազատագրման առաքելականությունը: Արցախում կարելի է առանձնացնել Մխիթար Գոշի և Վանական վարդապետի ջանքերով Դադո-Դադի-Դադուին Թաղեոս առաքյալի աշակերտ և Դադիվանքը առաքելադիր հռչակելը, նման մտայնության հետագա զբսևորում կարելի է դիտել Դադիվանքի կաթողիկեի որմնանկարների թեմաները, այդ թվում և մեր հուշարձանին անմիջապես առնչվող՝ Ս.Ստեփանոսի քարկոծման տեսարանը Դադիվանքի կաթողիկե եկեղեցու հյուսիսային պատին՝ ներսից: Նման իրողության ավելի ընդարձակ գաղափարական և աշխարհագրական հենքի մասին կարող են վկայել բազմաթիվ այլ փաստեր ևս. օրինակ՝ Պոռչյան իշխանական տան կողմից Նոյյան տապանի մասունքի և սուրբ Գեղարզի ձեռքբերումը, ավելի լայն առումով՝ Մասիսի վերանվանումն Արարատի և այլն: Առայժմ հիպոթետիկ ձևով կարելի է վերականգնել մի իրավիճակ, երբ վիրահայկական ազատագրական պատերազմը և խաչակրաց արշավանքները նպաստում էին ընդհանրական մի գաղափարաբանության տարածմանը, որի հիմքում սուրբ երկրի ազատագրումն էր: Ընդ որում, այդ սուրբ երկիրը ներառում էր համարյա ողջ քրիստոնյա էյկումենը, այդ թվում և, անշուշտ, Հայաստանը:

Առավել ուշագրավ է, որ համահայկական այս մտայնությունը գաղափարական ու նյութական իր զրևորումն է գտել ի դեմս մեր կողմից հետազոտվող հուշարձանի:

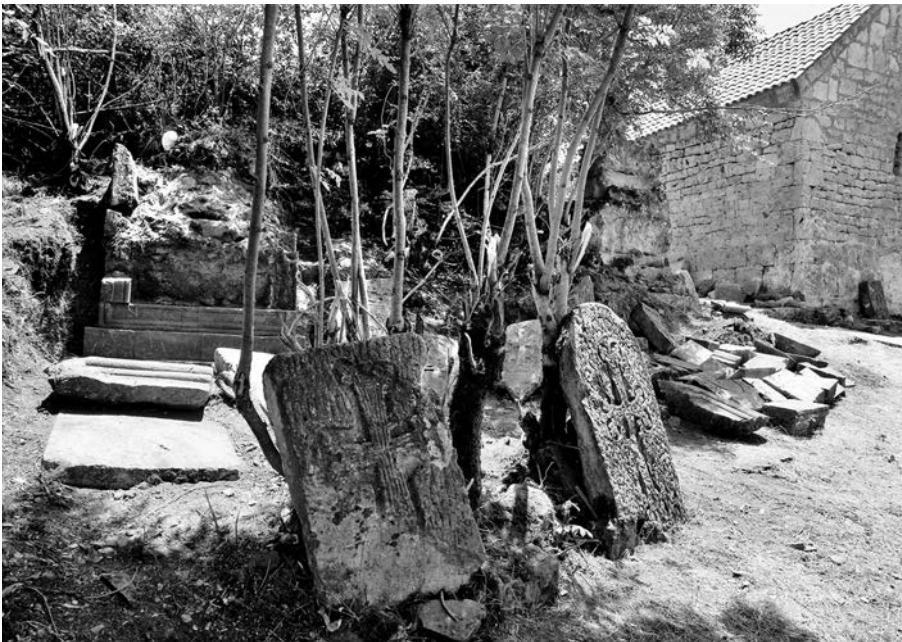
Նկ.1 Հնավայրի ընդհանուր տեսքը հարավից

Նկ. 2 Պեղված համալիրի հարակազիծը

Նկ. 3 Հնավայրի ընդհանուր տեսքը հարավից, պեղումներից հետո

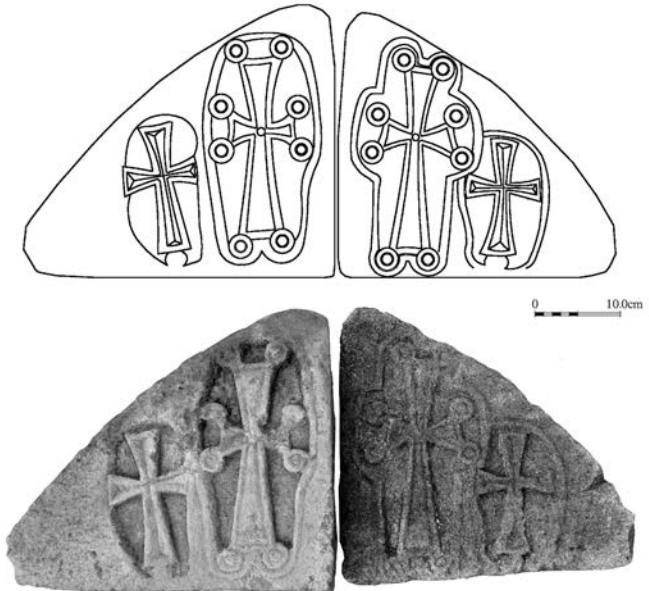
Նկ. 4 Որմնափակ խաչքարի և վանքի մուտքի մնացորդները

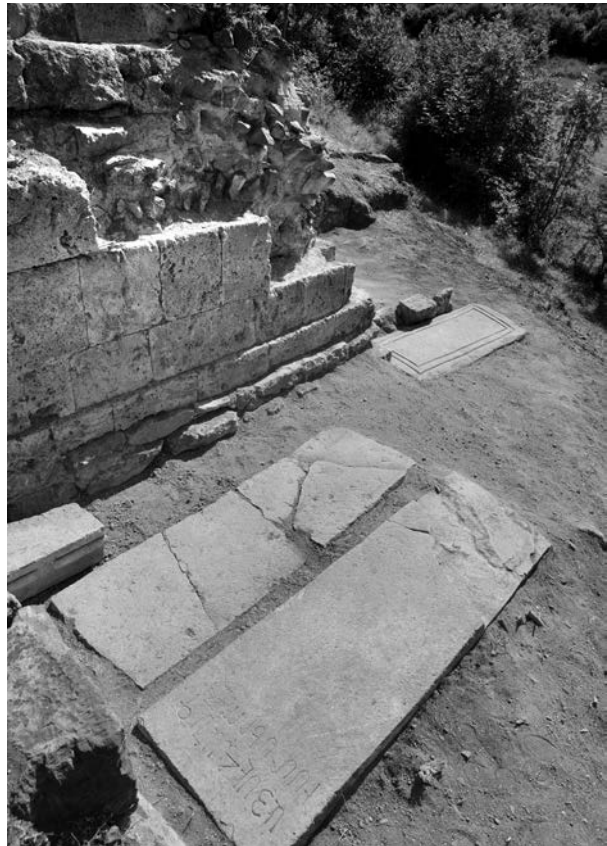
Նկ. 5 Ս. Սյրևիանոսի դամբարանը մինչև պեղումները, փեպրն արևելքից

Նկ. 6 Լուսանորի պարսկիալ

Նկ. 7 Վերակառուցված դամբարանի բարավորը

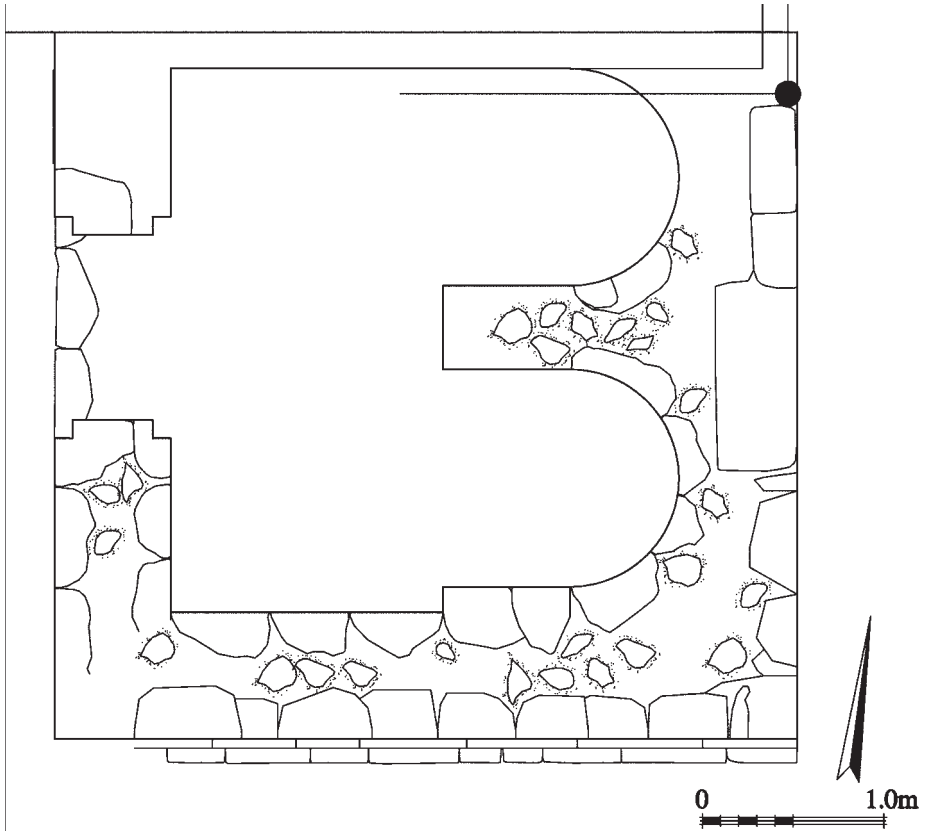
Նկ. 8 Դամբարանին կից տապանաբազիլը

Նկ. 9 Դամբարանն արևելքից

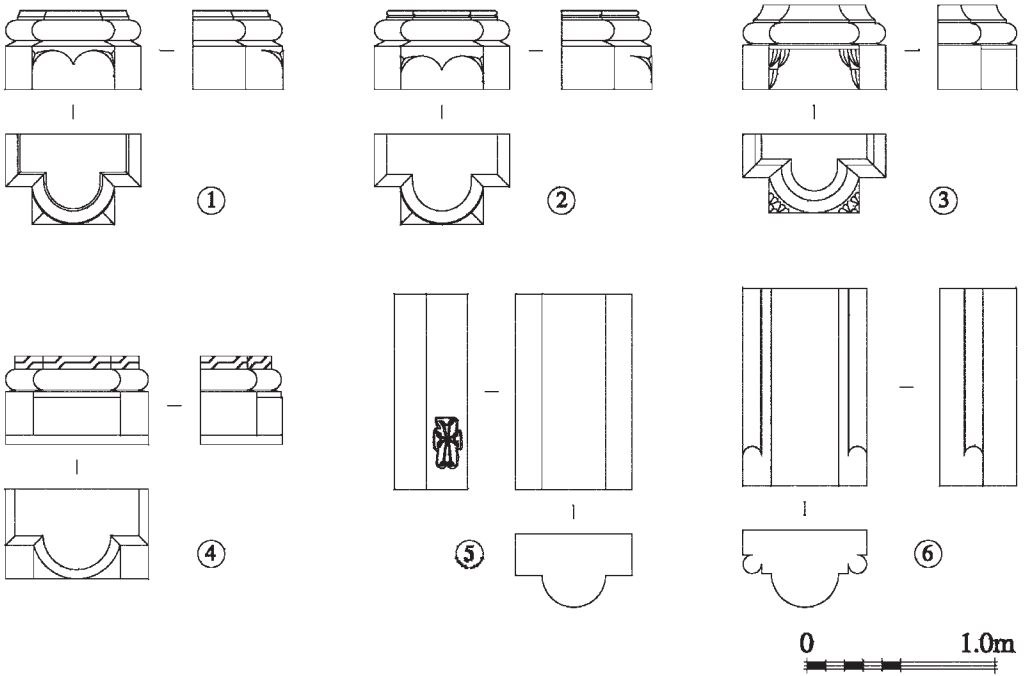
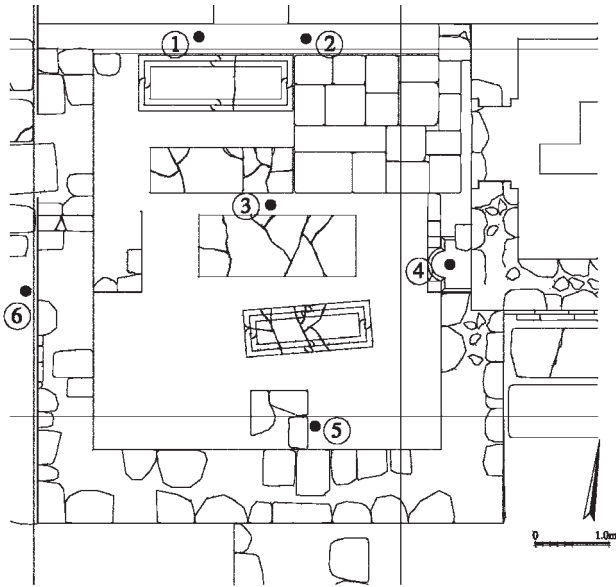
Նկ. 10 Մալրոտի ընդհանուր տեսքն արևմուտքից

Նկ. 11 Մալոուի հայրակազիծը

Նկ. 12 Գավիթն արևմուտքից

Նկ.13 Գավթի հարակազիծն ու ճարտարապետական մանրամասները

Նկ. 14 Թևափոր
խաչի բեկորներ

Նկ. 15 Տանիքի քարե ճակրոն

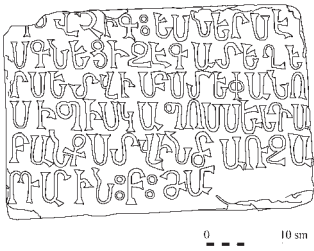
Նկ. 16 Խաչքարեր՝ հարավային տապանաբակում

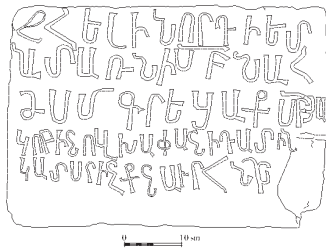
Նկ. 17 Խաչակալը

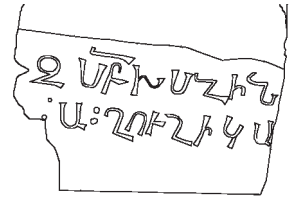
Նկ. 18 Որմնափակ խաչքարը

Նկ. 19 Ներսեսի արձանագրությունը

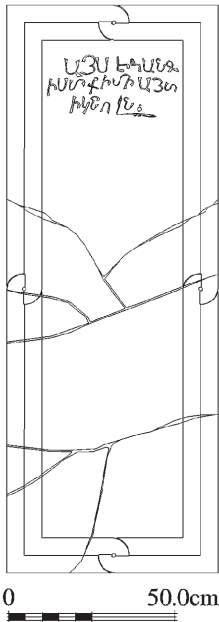
Նկ. 20 Զահեղի արձանագրությունը

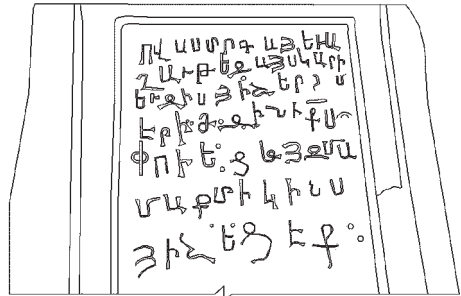
Նկ. 21 Շուշիկի արձանագրությունը

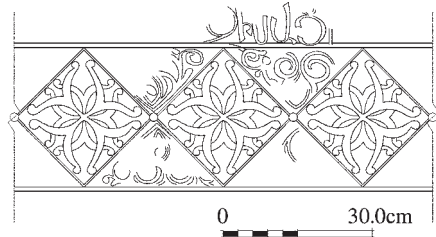
Նկ. 22 Հիշարակագրություն

Նկ. 23– 24 Տիկին Քիմիայի, Սահակ քահանայի փայլանագրերը

Նկ. 25 Մամար փիկնոջ փայլանագիրը

Նկ. 26 Հարված՝ Ս. Սյրեպիանոս եկեղեցու բնամուկջրի որմնանկարներից

ГАМЛЕТ ПЕТРОСЯН

ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ
МОНАСТЫРЯ СВ. СТЕПАНОСА В ВАЧАРЕ И НОВОНАЙДЕННЫЕ НАДПИСИ

Ключевые слова: *Арцах, археология, раннехристианский мавзолей, часовня, гавит, хачкар, надгробие, надпись, орнамент.*

В статье представлены основные результаты археологического исследования, в частности, новонайденные надписи монастыря Св. Степаноса в Вачаре (Мартакертский район, Республика Арцах). Археологические раскопки были произведены Арцахской археологической экспедицией (Гамлет Петросян, Армине Габриелян, Лилит Минасян) Института археологии и этнографии НАН РА в 2017 году.

Монастырский комплекс состоит из базиликальной церкви Св. Степаноса, выявленной в результате раскопок двухэтажной часовни-мавзолея, гавита (нартекс), примыкающего с западной стороны к часовне, остатков ворот и встроенного в нишу хачкара в северной части. Весь комплекс обнесен крепостной стеной.

Благодаря раскопкам были обнаружены три десятка хачкаров, в основном XIII века, десять новых надписей или их фрагментов, высеченных на плитах, хачкарах и надгробиях.

HAMLET PETROSYAN

THE MAIN RESULTS OF THE ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATION OF ST. STEPANOS MONASTERY IN VACHAR AND THE NEWLY FOUND INSCRIPTIONS

Keywords: *Artsakh, archaeology, early Christian mausoleum, chapel, gavit, khachkar, gravestone, inscription, ornament.*

The article presents the main results of archaeological investigation and, in particular, the newly discovered inscriptions of St. Stepanos monastery in Vachar (Martakert province, Republic of Artsakh). The archaeological project was carried out by the Artsakh archaeological expedition (Hamlet Petrosyan, Armine Gabrielyan, Lilit Minasyan) of the Institute of Archaeology and ethnography of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia in 2017.

The monastery complex consists of the St. Stepanos basilica, two-storey mausoleum-chapel discovered thanks to excavations, the gavit (narthex) adjacent to the west side of the chapel, as well as the remains of the gate and a khachkar built into the niche in the northern side. The whole complex is surrounded by the fortification walls.

Thanks to the excavation, about three dozens of khachkars, mainly dated back to the XIII century, ten new inscriptions and their fragments carved on slabs, khachkars and tombstones were also revealed.

ՍԵՂՐԱԿ ԲԱՐԵՈՒԴԱՐՅԱՆ – 120
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՂՎԱՃՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Խմբագիրներ՝
Գագիկ Մարգարյան
Արսեն Հարությունյան

Ամփոփումների թարգմանությունների սրբագրիչ՝
Ինեսա Հովսեփյան

Ձևավորումը և էջադրումը՝
Արթուր Հարությունյանի

*Շապիկին՝ Մարմաշենի վանքի գլխավոր տաճարի 1225թ. նորոգման
արձանագրությունը (լուսանկարը՝ Հրայր Բազլ Խաչերյանի):*

120 945445 37746291507

ISBN 978-9939-9178-3-2

9 789939 917832